

Миглена ПРАШКОВА
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България
mprashkova@abv.bg

**ИКОНОСТАСИТЕ ИКОНИ
НА ПАРАКЛИСА „СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ“
В РИЛСКИЯ МОНАСТИР. ХРОНОЛОГИЯ
НА СЪЗДАВАНЕ И АТРИБУЦИЯ**

Miglena PRASHKOVA
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
mprashkova@abv.bg

**THE ICONOSTASIS ICONS OF “ST. JOHN THE THEOLOGIAN”
CHAPEL IN RILA MONASTERY.
CHRONOLOGY OF CREATION AND ATTRIBUTION**

The text clarifies the chronology of icon creation from the iconostasis of “St. John the Theologian” chapel in Rila Monastery and proposes a new hypothesis for the attribution of the images from the apostolic (Deisis) order to Yoan *Ikonopisetz* (John the Iconographer) from Samokov.

Keywords: “St. John the Theologian” chapel in Rila Monastery; icons, dating; attribution.

Параклисът „Св. Йоан Богослов“ се намира на втория етаж, над Самоковската порта, в източното крило (североизточния ъгъл) на Рилския манастир, строено от майстор Алекси Рилец през периода 1816–1818 г. (Спросртановъ 1901: 197–198; Дуйчев 1947: 358; Прашков 1998: 57; Христов, Стойков, Миятев 1957: 25; Камбурова-Радкова 1972: 40; Царев 1979: 67; Радкова 2000: 20; Куюмджиев 2018: 150). Интериорът на този малък храм въздейства като цялостно замислен, подчинен на архитектурното пространство и следващ архитектуриката на сградата. Иконостасът с позлатените пластични части, с вградените в него икони и елементи с живопис на светите двери и на венчилката звучат като едно цяло. Стенописите със своята монументалност и отлично балансиран рисунък, пропорции и колорит допълват цялото и ансамбълът привлича с пищността и тържествения си, празничен вид.

Най-точното и ясно сведение за построяването и изписването на параклиса „Св. Йоан Богослов“ дава възпоменателният надпис, който се намира на западната стена, над входа. За пръв път е публикуван през 1901 г. (Спросртановъ 1901: 200, № 18), но не е изписан целият текст, защото част от последния ред е бил покрит с мазилка. Разкрит е при последната реставрация на стено-

писите през 1999 г.¹. Според пълния текст (Прашкова 2014: 493; Куюмджиев 2015: 588) стенописите са завършени на 30 септември 1824 г. Окончателното откриване на надписа уточнява и подпомага хронологията на създаване на възрожденската монументална живопис в отделните обекти на Рилския манастир. Разкриването му потвърждава, че това е практически най-старият стенописен ансамбъл от времето на Възраждането, съхранен в своята цялост, който се намира вътре в манастирския комплекс. Доскоро въпросът за атрибуцията на стенописите в параклиса стоеше. Последните публикации на изследователите на църковните изкуства (Гергова 2004: 272–307; Генова 2012: 31–36; Прашкова 2015: 63; Куюмджиев 2018: 160) категорично отнасят стенописите към творчеството на Димитър Христов Зограф от Самоков. Предполага се, че той е работил тази живопис заедно с Костадин Петрович Вальов и Йоан Николов Иконописец (Генова 2012: 31–36). Заслуга за подбора на сюжетите в иконографската програма на стенописите имат както авторът, така и ктиторите – скевофилакът Йосиф и проигуменът и епитроп Теодосий, чиито личности са известни на изследователите (Куюмджиев 2015: 155–159, 2018: 150). В някои публикации са предложени и хипотези относно посвещението на параклиса (Христова 2000: 33–34; Генова 2001: 135).

До момента в литературата значително по-малко са сведенията, които се отнасят до иконите и иконостаса в параклиса, който е резбован и изцяло позлатен. Композиционните, пластични, стилови и технически характеристики на олтарната преграда са разгледани в контекста на резбарски творби от комплекса на Рилския манастир и на църкви, намиращи се в югозападните български земи, създадени в края на XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. (Прашкова 2016: 49–54, 164). Иконостасът в параклиса „Св. Йоан Богослов“ е дело на майстори-резбари (Ангелов 2015: 26)², чийто творби основно се съхраняват в паметниците от комплекса на Рилския манастир, но и в Банско и с. Голямо Белово, Пазарджишко. Най-ранните от тях са частите от иконостаса, които днес се намират в гробищната манастирска църквата „Въведение Богородично“ (кр. на XVIII – нач. на XIX в.). Следва иконостасът от църквата „Покров Богородичен“ (1805–1806) при манастирската постницата „Св. Лука“. По-големи техни

¹ Последната реставрация на стенописите е извършена през 1994–1999 г. от реставраторски екип в състав: Миглена Прашкова – ръководител, Денка Тодорова, Светла Граданска, Китан Китанов и Юлис Младенова.

² Наскоро В. Ангелов представи една хипотеза, че тази група се състои от рилски монаси-резбари. Авторът свободно обвързва тези творби с монаси-резбари от Рилския манастир, като казва, че те не са вписани в документите и кондиката на Рилския манастир, защото най-вероятно техният труд не е бил заплащан. Кондиката на манастира изгаря при пожара през 1833 г. и не се знае дали наистина е така. Новата летописна книга датира от следващата година. Действително, предвид казаното по-горе, е възможно тези резбари да са монаси, но дали са били част от рилското братство не може да се твърди със сигурност. Изглежда по-вероятно да идват от Атон, както в случая с монаха Андоний, работил в края на XVIII в. централната част на иконостаса в Митрополитската църква в Самоков, който по-късно е довършен от Атанас Теладур.

творби са иконостасът в гробищната църква „Св. Богородица“ в Банско (1808) и иконостасът в църквата „Св. Георги“ в с. Голямо Белово (1814). В тази група може да се прибави и иконостасът на параклиса „Св. св. Симеон и Сава Сръбски“, който най-вероятно е преработен по-късно, след пожара в манастира през 1833 г., но светите двери са създадени през 20-те г. на XIX в. от Антоний монах от с. Кичево (Куюмджиев 2015: 68). Тук е важно да се отбележи, че темплонът в манастирския параклис „Св. Йоан Богослов“ е бил създаден преди да започне изпълнението на стенописите, което е установено при визуалното изследване на художествените ценности по време на реставрацията (Прашкова, 2016: 54). Този факт допуска, че по всяка вероятност иконостасът е изработен през 1821–1822 г., скоро след завършването на североизточното манастирско крило.

Първоначално сведения за иконите върху иконостаса на параклиса има от някои изследователи на църковните изкуства. По стиловите им особености първоначално са причислени към творбите на майстори, свързани с художествения център, създаден през този период в Банско (Прашков 2000: 157; Влахова, Шаренков, Генова 1986: 14). Наскоро е доказано категорично авторството на едно от царските изображения. Патронната икона на св. Йоан Богослов много ясно се разграничава от останалите като творба на Димитър Христов Зограф от Самоков (Генова 2012: 35). Смята се също, че кръстът с Разпятието и царските двери са едновременни със стенописите и са работени от същия образописец, а останалите три царски изображения на св. Богородица, Исус Христос и св. Йоан Кръстител, както и малките икони от дейсисния (апостолски) ред са дело на Димитър Молеров от Банско (Генова 2012: 35). За последните изображения е представена и хипотеза за авторството на Коста Вальов от Самоков (Куюмджиев 2018: 160).

Как може да се обясни появата на банския зограф в параклиса „Св. Йоан Богослов“, съвместно със самоковския иконописец? Отговор на този въпрос може да даде обстойното визуално изследване на иконите от иконостаса в малкия храм. От особено значение тук е фактът, че параклисът е оцелял при пожара в манастира през 1833 г. (Царев 1979: 68–69; Методиева 1998: 259, л. 190б; Куюмджиев 2015: 71).

Разкритият възпоменателен надпис и изясненото авторството на иконите и стенописите дават основания да се потърси връзка между паметниците от комплекса на Рилския манастир. Иконите от параклиса „Св. Йоан Богослов“ е добре да бъдат разгледани в хронологията и контекста на създадените преди това стенописи и икони за гробищната църква-костница „Въведение Богородично“ на манастира (1795), параклиса „Св. еванг. Лука“ (1799) и църквата „Покров Богородичен“ (стенописи – 1811, иконостас и икони – 1805–1808) при Постницата, църквата при гроба на св. Йоан Рилски (1827–1830). Тази редица следва да се допълни от малкия храм „Успение Богородично“ при метоха Пчелино (1834), параклиса „Св. Архангели“ (1835), параклиса „Св. св. Симеон и Сава Сръбски“ (1846), все от прилежащите на Рилския манастир обекти, както и главната църква „Рождество Богородично“ (1835–1847). От

посочените паметници е известно кои са дело на самоковските майстори, на Христо Димитров и неговите синове Димитър и Захарий. Известно е също на кои стенописи е автор Тома Вишанов, родоначалник на банския художествен център. Неговият син Димитър Молеров е изписал стените на църквата при метоха Пчелино и параклиса „Св. Архангели“ в манастира (Мавродинов 1957: 72; Василиев 1965: 508; Влахова 1979: 32–37; Влахова, Генова 1983: 10–13; Прашков 1998: 60–64; Прашков 2000: 143–144; Прашков, Бакалова, Бояджиев 1992: 235). Около 1811 г. се губят следите на Тома Вишанов (Василиев 1965: 490; Влахова 1979: 32–37). Той е съзнавал, че синът му, който е и негов ученик, трябва да „довърши“ обучението си на Света гора (Василиев 1965: 505–506). Дали Тома Вишанов и Димитър Молеров заминават за Атон заедно и колко време остават там е неизвестно засега. Не е изключено синът да е работил с някои от атонските екипи зографи, в които се е подготвял. За творчеството на Димитър Молеров пише още, че „стилът му се схожда с този на светогорските майстори“ (Василиев 1965: 513) и „със сигурност за него може да се говори по-подробно едва от 1832 г.“ (Василиев 1965: 505). Димитър и Симеон Молерови по-късно участват в най-мощния проект, реализиран през епохата на Възраждането по нашите земи – изпълнението на иконите за главната църква „Рождество Богородично“ на Рилския манастир. Самоковци, ръководени от Димитър Христов Зограф, изпълняват стенописите в този храм.

Като се приеме твърдението за участието на Димитър Христович Зограф при изпълнението на стенописите, патронната икона и живописните изображения по светите двери и венчилката на иконостаса в параклиса „Св. Йоан Богослов“, *възможно ли е в екипа, работил тук, да се е включил Димитър Молеров? Съществува ли вероятност да са били поканени да изпишат заедно този малък храм?* И двамата са познати на манастирската управа и нещо съществено – синове са на образописци, работили в Рилски манастир. Творчеството им през този период не е изцяло проучено, въпреки че последните изследвания причисляват много творби към продукцията на самоковските майстори. Има данни през 1824 г. Димитър Молеров да е работил в Сърбия по специалната покана на княз Милош Обренович (Гергова 1997: 93–100), с което вероятността той да е работил през същата година в разглеждания параклис изглежда невъзможна.

В Рилския манастир има достатъчно примери за стенописи и икони в храмове, в които съжителстват творби на зографи от Самоков и от Банско. В църквата „Св. еванг. Лука“ при Постницата стенописите са започнати от Тома Вишанов, работил в олтарната апсида (1789). По-късно (1799) за останалите стенописи са поканени други зографи – Христо Димитров (Попова 2001: 63–72) или екип от атонски зографи (Куюмджиев 2015: 168). Църквата „Покров Богородичен“ при Постницата е изписана от Тома Вишанов и сина му (1811), някои от иконите на иконостаса през 1805–1806 г. са работени вероятно от Христо Димитров (Попова 2001: 110–112; Генова 2012: 35). В параклиса „Св. Архангели“ стенописите са дело на Димитър Молеров и датират от 1835 г.,

живописата в преддверието е изпълнена от Димитър Христов през 1845 г. (Генова 2012: 105–107). Върху иконостаса в същия параклис има икони, работени през 1824 г. от Димитър Христов (Попова 2001: 85) и вероятно през 1786 г. от неговия баща Христо Димитров – две икони и царските двери (Попова 2000: 36–39). Като правило обаче Димитър от Самоков и Димитър от Банско работят по различно време, а не заедно. Разбира се, един от най-красноречивите примери за това е главната църква „Рождество Богородично“, в която Димитър Молеров е предпочетен като иконописец за голяма част от иконите, а Димитър Христов е водещ зограф при изписването на по-голямата част от стенописите. Тогава те работят с няколко години разлика във времето.

Дали двамата зографи са работили в параклиса „Св. Йоан Богослов“ едновременно? Със сигурност иконите, работени от Димитър Молеров, а това са само трите икони от царския ред – „Иисус Христос“, „Св. Богородица“ и „Св. Йоан Кръстител“, както и малките икони от дейсисния (апостолски) ред, чието авторство е под въпрос, не са едновременни с иконостаса. По време на огледа на място, преди започване на реставрационните работи през 1995 г., е направено описание на състоянието на художествените ценности. От констатацията става ясно, че следи от пожара (1833) личат по светите двери, по иконата на св. Йоан Рилски в северния край на царския ред и по всички елементи от венчилката на иконостаса. Живописните изображения на кръста, рипидите и малката икона на рилския светец са с видими късни поправки, направени при реставрационните работи през 60-те г. на ХХ в. (Анчева 1979: 35), но те категорично са едновременни с този иконостас и са работени от Димитър Христов (Генова 2012: 35). Патронната икона е също негова творба. В стилово отношение иконата „Св. еванг. Йоан Богослов“ е много близка до стенописите в параклиса, до изображенията от Благовещението и пророците на светите двери на иконостаса. Не е лесно да се сравнят останалите изображения, защото те са с множество поправки, особено иконата на св. Йоан Рилски. Колоритът им обаче е идентичен и независимо от ретушите е видно, че са работени от един и същ майстор.

Иконите, работени от Димитър Молеров, трудно могат да бъдат описани в детайли, защото не са демонтирани от иконостаса и не са освободени от техните обкови³. Изображенията от апостолския (дейсисен) ред се виждат много добре и може да се съди за тяхното състояние и художествени качества. Състоянието и на двете групи творби в момента е стабилно. По тях не се забелязват сериозни повреди, с изключение на иконата на св. Йоан Кръстител, която има пукнатина по дължина, с минимална загуба на живописен слой заедно с грунд в горната част на главата на светеца, в областта на косата. По повърхността им не се забелязват следи от пожар, каквито има по кръста, рипидите, светите двери и по самия иконостас. По тях не са правени поправки във времето и не са извършвани консервационно-реставрационни работи. Ако те са

³ Консервационните работи през 1995–1999 г. не предвиждаха реставрация на иконите от иконостаса.

били на иконостаса по време на пожара, по повърхността им щеше да има следи, най-малко каквито се виждат по живописните изображения от светите двери, върху полихромията на целия иконостас и върху патронната икона на св. Йоан Богослов. Изглежда след пожара тя е имала мехури по лака, но по-неже живописният слой не е бил засегнат, старият лак е свален и е нанесено вторично ново лаково покритие. Тези наблюдения дават основание да бъде изказано твърдението, че иконите, чийто автор е Димитър Молеров, са по-късни и най-вероятно са създадени след пожара (1833). През 1834–1835 г. той работи в манастира (в малките храмове на Пчелино и в „Св. Архангели“) и още преди завършването на новия католикон (1834–1837) е ангажиран с изписването на иконите за големия иконостас. Последните уточнения (Куюмджиев 2015: 165–166) изясняват много факти около поканата на Димитър Молеров за изписването на иконите за иконостаса в главната църква на манастира. Погрешно се смята от изследователите, че покровител на Димитър Молеров е игуменът Йосиф. Той не е ктитор на стенописите в Пчелино и в „Св. Архангели“, а църквите са само изписани по времето на неговото игуменство. Познанството на иконописеца с рилските монаси, особено с двамата ктитори Теодосий и Йосиф, чийто имена присъстват във възпоменателния надпис на този параклис, е от години. В литературата често се пише, че Неофит Рилски е ученик на Тома Вишанов и е участвал като чирак в изписването на църквата „Покров Богородичен“ (Куюмджиев 2015: 165–166). Със сигурност и връзките му с други рилски монаси, някои от които са от Банско, както скевофилакът Йосиф, са били също от съществено значение. Това са все факти, които говорят в подкрепа на причините Димитър от Банско да бъде поканен за изписването на иконите в новия католикон.

Димитър Молеров е работил в манастира между 1834–1837 г. (Куюмджиев 2015: 166). „Именно на него, пръв от всички зографи, е възложено да изпише „началните икони“ за църквата вероятно още през 1836 г., а това показва, че работата му от метоха „Пчелина“ и параклиса „Св. Архангели“ естествено се прелива в следващите години в известно количество иконописна продукция“ (Куюмджиев 2015: 166). През 1837 г. вече има „косвени сведения, че той е завършил иконите за главната църква и е напуснал манастира“ (Куюмджиев 2015: 166). Куюмджиев цитира и Неофит Рилски (Рълец 1879: 72–73.), според когото би трябвало Димитър Молеров „да е работил и седемнадесет икони от празничния ред на същия иконостас, както и целувателните икони“ и казва, че „това сведение обаче подлежи на известна корекция, защото за празнични икони, както ще се види по-надолу, е плащано и на Йоан Иконописец“ (Куюмджиев 2015: 166).

Възможно ли е по същото време манастирската управа да е възложила на Димитър Молеров да изпълни трите икони от царския ред иконостаса в параклиса „Св. Йоан Богослов“, защото иконите, работени от Димитър Христов преди пожара, са били много пострадали? Трудно може да се говори за ранното творчество на Димитър Молеров. По-позната е работата на зографа

след 1832 г. Днес в експозицията на музея в Рилския манастир са изложени две хоругви (Шаренков 1992: 48–49)⁴, чийто автор е банският зограф. На едната са изобразени сцените Кръщение Христово и Възкресение Христово, а на другата Рождество Богородично и Успение на св. Йоан Рилски. Откриват се много сходства в изписването на образите както в тези композиции, така и от царските икони на разглеждания параклис. Подобен финес, изящество на ликовете и позите, мекота в рисунъка, в колоритното и техническо изграждане се вижда във всяка икона, работена от този майстор в главната църква на манастира. Образите на светците от неговите стенописи не отстъпват на иконните изображения. За това допринася и технологията, която той използва. Работи иконите си в комбинирана темперно-маслена техника, с добавка на повече масло в свързателя, с което творбите му носят всички характеристики на маслената живопис. Нея той владее безупречно, усвоил я е от своя баща и умело я прилага както в иконите и цитираните по-горе хоругви, така и в стенописите, които работи. Художественият стил на този зограф е разпознаваем и с убеденост тези икони може да се причислят към зрелия период от неговото творчество. Не е известна точната дата на раждане на Димитър Молеров (?–1853 г.). През този период той работи вече със сина си Симеон Молеров. Затова може да се допусне, че трите икони от царския ред на иконостаса в параклиса „Св. Йоан Богослов“ са създадени през периода 1834–1837 г., когато банският майстор работи в манастира и изпълнява голямата поръчка за изписване на икони за главната църква. Майсторството на Димитър Молеров се подчертава и от още един факт. Той успява чрез колоритното и стилово единство, които съзнателно е търсил, да впише своите по-късни творби в общото звучене на преди това създадения цялостен ансамбъл.

Остава въпросът *кой е авторът на иконите от апостолския (дейсисен) ред на иконостаса в параклиса „Св. Йоан Богослов“?* Вече се изясни, че след пожара, който е повредил голяма част от първоначалните икони, за този регистър също са направени нови, които да заменят пострадалите. Стилните особености на тези икони обаче ги отличават от творбите на Димитър Молеров. Изображенията от реда са много по-близки до характеристиките на образите, които изписват самоковските майстори – лицата на светците, ръцете и босите им крака, гънките на дрехите, напръсканите терени, декорацията по тронове и кодексите. Забелязва се една по-твърда рисунка, липсват велатури, които придават кадифена повърхност на живописиста, каквато имат иконите на Димитър Молеров. Липсват и характерните хвърлени сенки върху подиумите и терените, където стъпват фигурите, които банскалията рисува. Не се виждат и трептящите светлини по гънките на дрехите. Като цяло средствата за пластичното изграждане на образите и фигурите са по-пестеливи, а живописиста изглежда „по-твърда“. Това е обяснимо, защото иконите са с малки размери. По общото им колоритно излъчване те са сходни до запазените оригинални

⁴ Авторът пръв публикува детайли от хоругвите. Според уредника в музея на Рилския манастир Живка Мантаркова хоругвите са реставрирани през 2007 г.

живописни изображения на иконостаса – от светите двери, иконата на св. Йоан Рилски и от кръста с рипидите на венчилката. Цветовете на локалните тонове на дрехите са подобни, особено на сините, розовите, яркочервените, тъмночервените и зелените. Синият им фон е почти същия на цвят. Още един признак, по който се доближават, е палеографията на надписите. Изписването на буквите по сините фонове е съвсем различно от това върху свитъците на трите царски икони. Напротив, може да се каже, че е подобно на сигнатурите по фоновете на рипидите и на изображенията от светите двери. Тези особености причисляват малките икони от апостолския ред на иконостаса към творчеството на второто поколение самоковски зографи. Дали те са рисувани от ръката на Димитър Зограф засега е трудно да се каже. Едно по-задълбочено анализиране на композиционните особености, както и на технико-технологичните характеристики би могло да помогне при изказването на хипотеза относно тяхното авторство.

В текста по-горе стана дума, че заслуга за иконографската програма и на стенописите и на иконите от иконостаса в параклиса определено има неговият ктитор – проигуменът и епитроп г-н Теодосий. Вероятно той е поканил и майсторите, работили тук, да изпълнят иконостаса, иконите и стенописите. Връзките между възложителите и изпълнителите не са случайни. Определено обаче проигуменът Теодосий има отношение към художниците, изписали стенописите и работили иконостаса и иконите в храма „Покров Богородичен“, както и съсъдохранителят Йосиф, в това време вече като старец. Те са имали водеща роля при избора на художниците за изписване на католикона.

Много е вероятно веднага след пожара авторът на стенописите и иконите, Димитър от Самоков, да е бил ангажиран. През периода между 1834 и 1837 г. Димитър от Банско и някой от второто поколение самоковски зографи по същото време или по-късно са поели поръчката за възстановяването на повредените икони от иконостаса.

Димитър Зограф и Коста Вальов около 1840 г. идват в манастира, за да работят в параклиса „Успение на св. Йоан Рилски“ в главната църква (Куюмджиев 2015: 185). Преди това, когато двамата са доста ангажирани с други поръчки (Генова 2012: 59–101, 195–201), в Рилската обител пребивава Йоан Иконописец (Куюмджиев 2015: 169–170). През 1837–1838 г. изписва икони за празничния ред на иконостаса в католикона (Генова 2012: 166). Синът на зографа – Никола Образописов, в своите бележки съобщава, че по време на чумната епидемия през 1837 г. семейството му напуска Самоков и пребивава в постницата „Св. Лука“ при дядо Ефрем (Генова 2012: 167). Вероятно тогава образописецът е получил поръчка за царските икони в параклиса „Св. Николай“ на католикона, на които ктитор е именно монахът Ефрем. През този период и в следващите години Йоан Иконописец рисува предимно икони – освен в Рилски манастир (Генова 2012: 174), още за църквата „Св. Богородица“ в Копривщица (Генова 2012: 175), за храмове в Смиловския манастир и района на Царибродско (Генова 2012: 176–177; Попова 2004: 21–26).

След като вече е ясно, че Димитър Молеров е поел част от поръчката за подновяване на иконите в параклиса „Св. Йоан Богослов“ и ако се приеме предположението, че още от предишното десетилетие Йоан Иконописец вече е заявил присъствието си манастира, може да се допусне, че именно на него е възложено да изпълни новите апостолски икони. Някои технически характеристики открояват творбите на този самоковски образописец – работата със светли карнации върху по-тъмна зеленикава подложка, понякога кафява. Зографът нанася слоевете на живописиста тънко, след като основният тон е изсъхнал, не работи „мокро в мокро“. Пластичното изграждане на лицата се различава по: формата на главите, които към брадичката се стесняват; очите са бадемовидни, широко отворени, с подчертани клепачи; веждите са извити; носовете са тънки и прави; ушите стоят като декоративен елемент, поставени върху косата или ако са покрити от косата, приличат на обеца; ръцете и краката са малко схематични, с тъмни сенки между пръстите, подчертани с равен контур. Много характерно за него е моделирането на обемите около устата и начина на рисуване на самите устни. В малките икони на иконостаса в разглеждания параклис впечатление правят именно посочените характерни черти в пластичното изграждане на ликовете и ръцете, постигнати с по-пестеливото използване на масления свързвател, без велатури като изразно средство. Няколко иконостасни комплекта, които имат и апостолски (дейсисен) ред икони, могат да послужат като база за сравнение. Това са образите на апостолите от горния ред на иконостасите в църквата „Въведение Богородично“ в Самоков, 1835 г. (Генова 2012: 162–164)⁵ и в църквата „Св. Георги“ в Етрополе, средата на 40-те г. на XIX в. (Генова 2012: 182). Върху тях светците са нарисувани седящи на тронове. Имат идентични композиции и за тях са ползвани подготвителни рисунки, които очевидно зографът е притежавал⁶. За съжаление, като база за сравнение трудно могат да послужат иконите от Самоков, защото във времето са претърпели намеса, която е унищожила до голяма степен живописиста. При неумелото почистване на лаковото покритие живописният слой е силно претрит. Дорисувани са грубо, с което иконите безвъзвратно са загубили автентичността си. Апостолските изображения от Етрополе, с малки изключения, са съхранени в оригиналния си вид⁷. Подчертаното сходство в композицията и колорита, в позите, жестовете, украсата на тронове с барокови елементи, както и техническото и пластично изграждане на формите говори за

⁵ В книгата са представени само част от иконите в църквата на Долната махала в Самоков, но в разговор с проф. Е. Генова разбрах, че тя атрибуира като творби на Йоан Иконописец и малките апостолски икони. Изказвам ѝ специална благодарност за предоставения снимков материал.

⁶ Възможно е първоначално създадените апостолски икони, пострадали при пожара, да са били с идентична композиция.

⁷ Върху някои от тези икони също е правен опит за почистване, при което две от тях на св. ап. Павел и на св. еванг. Марк са повредени, а тази на св. ап. Тома е почиствана само върху лика на светеца и част от фона, след което изглежда опитът за намеса е преустановен.

ръката на един зограф. В иконите на св. ап. Андрей е приложена една и съща копирка, която е огледално обърната, в трите икони от Дейсис в средата на реда – също. В останалите могат да се видят още прилики, като са повторени едни и същи пози, жестове и дипли на драпериите. Сходства, най-вече в портретните характеристики на всеки типаж, се откриват и в други икони от апостолски (дейсисни) редове, работени от Йоан Иконописец – в църквата „Св. Петка“ в с. Дрен, Радомирско, още в храмове от района на Царибродско (Попова 2004: 21–26, Попова 2004: 277–382) и Пирот (Куюмджиев 2004: 3–10). Формалният анализ на тези изображения обединява посочените икони стилово, но и в колоритно отношение, както и като технически характеристики. Разбира се, те не са напълно идентични. В някои икони върху иконостаса в църквата „Въведение Богородично“ в Самоков⁸, атрибуирани като творби на Йоан Иконописец (Генова 2012: 162–164), особено в малките ликове на светците от празничните икони, могат да се открият още прилики, характерни за образописеца в произведенията му от средата на 30-те години на XIX в. Още нещо, често техническите характеристики на творбите са в пряка зависимост от времето, с което един зограф разполага. Затова някои изображения са работени с по-голямо внимание, а други са рисувани по-набързо. Безспорно иконите на светите апостоли от Етрополе са изписани с особено внимание. Те принадлежат към зрелия период в творчеството на Йоан Николов Иконописец и са едни от „особено прецизно изпълнените“ (Генова 2012: 182) му творби. В средата на 40-те години на XIX в. той работи вече със сина си – Никола, който в следващите десетилетия се утвърждава като самостоятелен иконописец, нарекъл сам себе си Образописов. Ако се допусне авторството на Йоан Иконописец за апостолските изображения в параклиса „Св. Йоан Богослов“, трябва да се има предвид, че зографът е търсил начин да впише своите по-късно изпълнени творби в преди това създадения иконостасен ансамбъл. Действително тези образи имат доста прилики с някои икони на Димитър Зограф и на Коста Валъов, с които работят заедно в първите години на тяхното творчество и с които най-вероятно са работили през 1824 г. стенописите в този малък храм.

По време на реставрацията на две икони – „Св. Троица“ и „Св. Георги и св. Димитър“, от църквата „Св. арх. Михаил“ в Етрополе⁹, рисувани през 1837 г. също от Йоан Иконописец (Генова 2012: 165–166), имах възможност да анализирам техническите, стилови и колоритни особености на творбите му, което затвърди мнението ми относно авторството и датировката на апостолските изображения в разглеждания малък манастирски храм.

След казаното до тук може да се допусне, че иконите от апостолски (дейсисен) ред на иконостаса в параклиса „Св. Йоан Богослов“ са самостоятелни

⁸ В реда има и празнични икони. В някои от претърпелите намеса произведения са добре запазени именно такива миниатюрни образи.

⁹ Реставрацията на иконите е извършена през 2018 г. Възложена ми беше работата върху цитираните две икони, за което изказвам благодарност на ръководителя на реставраторския екип Емил Чушев.

творби на Йоан Николов Иконописец. Това е само една хипотеза, която в бъдеще може да бъде потвърдена или отхвърлена. За съжаление няма писмено свидетелство за това, но изглежда твърде вероятно да е възложено на двамата иконописци Димитър Молеров и Йоан Иконописец да нарисуват нови икони, които да заменят пострадалите от пожара. Ако се приеме предположението, то следва създаването на апостолските икони да бъде отнесено към втората половина на 30-те години на XIX в.

Зографите, изписали иконите в параклиса „Св. Йоан Богослов“ в Рилския манастир, работят в техника, характерна за първите десетилетия на XIX в., спазвайки общовалидни правила. Познават много добре възможностите на техниката и свойствата на материалите, които използват. Владееят отлично живописния процес. Димитър Христов Зограф от Самоков, обучен от своя баща, още в първите си самостоятелни творби, в началото на 20-те години на XIX в., заявява присъствието си в художествения живот на Рилския манастир и югозападните български територии. Димитър Молеров от Банско, който работи трите икони от царския ред в средата на 30-те години на същото столетие, демонстрира майсторството си като утвърден иконописец, предпочетен за престолените икони в католикона на манастира. Иконите от дейсисния (апостолски) ред на този иконостас, създадени през втората половина на 30-те години на XIX в., са свидетелство за творческото развитие на представителите от второто поколение самоковски зографи и по-специално на Йоан Иконописец.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 2015: Ангелов, В. *Църковната дърворезба в България*. НХА, София, 2015. [**Angelov 2015:** Angelov, V. *Tsarkovnata darvorezba v Bulgaria*. ННА, Sofia, 2015].

Анчева 1979: Анчева, В. Консервационни проблеми в Рилския манастир. // *Музеи и паметници на културата*, 2, 1979, 41–44. [**Ancheva 1979:** Ancheva, V. Konservatsionni problemi v Rilska manastir. // *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 2, 1979, 41–44].

Василиев 1965: Василиев, А. *Български възрожденски майстори*. София, 1965. [**Vasiliev 1965:** Vasiliev, A. *Bulgarski vazrozhdenski maistori*. Sofia, 1965].

Влахова 1979: Влахова, Л. Стенописите от църквата „Успение Богородично“ при метоха „Пчелина“, Рилски манастир. // *Изкуство*, 10, 1979, 32–37. [**Vlahova 1979:** Vlahova, L. Stenopisite ot tsarkvata „Uspenie Bogorodichno“ pri metoha „Pchelina“, Rilski manastir. // *Izkustvo*, 10, 1979, 32–37].

Влахова, Генова 1983: Влахова, Л., Е. Генова. *24 стенописа от Рилския манастир*. София, 1983. [**Vlahova, Genova 1983:** Vlahova, L., E. Genova. *24 stenopisa ot Rilskiya manastir*. Sofia, 1983].

Влахова, Шаренков, Генова 1986: Влахова, Л., А. Шаренков, Е. Генова. Нови проучвания върху възрожденските стенописи от Риломанастирския ансамбъл. // *Изкуство*, 8, 1986, 14–28. [**Vlahova, Sharenkov, Genova 1986:** Vlahova, L., A. Sharenkov, E. Genova. Novi prouchvaniya varhu vazrozhdenskite stenopisi ot Rilomanastirskia ansambal. // *Izkustvo*, 8, 1986, 14–28].

Генова 2001: Генова, Е. Църквата при гроба на св. Йоан Рилски. Стенописи и зографи. // *Годишник на СУ „Климент Охридски“*. Международен научен симпозиум „Славянските светии в историята на християнската църква“. ЦСВП „Проф.

Иван Дуйчев“. Т. 91 (10), Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001, 133–146. [**Genova 2001**: Genova, E. Tsarkvata pri groba na sv. Ioan Rilski. Stenopisi i zografi. // *Godishnik na SU „Kliment Okhridski“*. *Mezhdunaroden nauchen simpozium „Slavyanskite svetii v istoriyata na hristiyanskata tsarkva“*. TSSVP „Prof. Ivan Duichev“. Т. 91 (10), Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Okhridski“, 2001, 133–146].

Генова 2012: Генова, Е. *Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа. Димитър Христов Зограф, Йоан Николов Иконописец, Костадин Петрович Вальов*. Омофор, София, 2012. [**Genova 2012**: Genova, E. *Vtoroto pokolenie zografi ot Samokovskata zhivopisna shkola. Dimitar Hristov Zograf, Ioan Nikolov Ikonopisets, Kostadin Petrovich Valiov*. Omofor, Sofia, 2012].

Гергова 1997: Гергова, И. Принос към творчеството на банския зограф Димитър Молеров. // *Македонски преглед*, 4, 1997, 93–100. [**Gergova 1997**: Gergova, I. Prinos kam tvorchestvoto na banskia zograf Dimitar Molerov. // *Makedonski pregled*, 4, 1997, 93–100].

Гергова 2004: Гергова, И. Сметководният тефтер на самоковския зограф Димитър Христов. // *Известия на Държавните архиви*, 88, 2004, 272–307. [**Gergova 2004**: Gergova, I. Smetkovodniyat tefter na samokovskiya zograf Dimitar Hristov. // *Izvestia na Darzhavnite arkhivi*, 88, 2004, 272–307].

Дуйчев 1947: Дуйчев, И. *Рилският светец и неговата обител*. София, 1947. [**Duichev 1947**: Duichev, I. *Rilskiyat svetets i negovata obitel*. Sofia, 1947].

Камбурова-Радкова 1972: Камбурова-Радкова, Р. *Рилският манастир през Възраждането*. София, 1972. [**Kamburova-Radkova 1972**: Kamburova-Radkova, R. *Rilskiyat manastir prez Vazrazhdaneto*. Sofia, 1972].

Куюмджиев 2004: Куюмджиев, А. Новооткрити творби на самоковски зографи в черквата „Св. Троица“ в село Извор (Босилеградско). // *Паметници, реставрация, музеи*, 3, 2004, 3–10. [**Kuyumdzhiiev 2004**: Kuyumdzhiiev, A. Novootkriti tvorbi na samokovski zografi v cherkvata „Sv. Troitsa“ v selo Izvor (Bosilegradsko). // *Pametnitsi, restavratsiya, muzei*, 3, 2004, 3–10].

Куюмджиев 2015: Куюмджиев, А. *Стенописите в главната църква на Рилския манастир*. София, 2015. [**Kuyumdzhiiev 2015**: Kuyumdzhiiev, A. *Stenopisite v glavnata tsarkva na Rilskiya manastir*. Sofia, 2015].

Куюмджиев 2018: Куюмджиев, А. Параклис „Св. Йоан Богослов“ в Рилски манастир. // *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, 149–161. [**Kuyumdzhiiev 2018**: Kuyumdzhiiev, A. Paraklis „Sv. Ioan Bogoslov“ v Rilski manastir. // *Korpus na stenopisite ot parvata polovina na XIX vek v Bulgaria*. Sofia, 2018, 149–161].

Мавродинов 1957: Мавродинов, Н. *Изкуството на Българското възраждане*. София, 1957. [**Mavrodinov 1957**: Mavrodinov, N. *Izkustvoto na Bulgarskoto vazrazhdane*. Sofia, 1957].

Методиева 1998: Методиева, Л. *Агапий Рылский*. София, 1998. [**Methodieva 1998**: Methodieva, L. *Agapii Rylskii*. Sofia, 1998].

Попова 2000: Попова, Е. *Зографът Христо Димитров от Самоков*. София, 2001. [**Popova 2000**: Popova, E. *Zografat Hristo Dimitrov ot Samokov*. Sofia, 2001].

Попова 2004: Попова, Е. Икони на Йоан Николов Иконописец в Царибродско. // *Паметници, реставрация, музеи*, 3, 2004, 21–26. [**Popova 2004**: Popova, E. Ikonii na Ioan Nikolov Ikonopisets v Tsaribrodsko. // *Pametnitsi, restavratsiya, muzei*, 3, 2004, 21–26].

Попова 2004: Попова, Е. Самоковски икони в селата из Царибродско. // *Ниш и Византија III*, Ниш, 2004, 277–382. [**Popova 2004:** Popova, E. Samokovski ikoni v selata iz Tsaribrodsko. // *Nish i Vizantija III*, Nish, 2004, 277–382].

Прашков 1998: Прашков, Л. Монументалната църковна живопис в България през XVIII–XIX век, Велико Търново, 1998. [**Prashkov 1998:** Prashkov, L. *Monumentalnata tsarkovna zhivopis v Bulgaria prez XVIII–XIX vek*, Veliko Tarnovo, 1998].

Прашков 2000: Прашков, Л. Живописното богатство на Рилския манастир. // *Рилският манастир*, София, 2000, 134–187. [**Prashkov 2000:** Prashkov, L. *Zhivopisnoto bogatstvo na Rilskiyat manastir*. // *Rilskiyat manastir*, Sofia, 2000, 134–187].

Прашков, Бакалова, Бояджиев 1992: Прашков, Л., Е. Бакалова, С. Бояджиев. *Манастирите в България*. Спектрум, София, 1992. [**Prashkov, Bakalova, Boyadzhiev 1992:** Prashkov, L., E. Bakalova, S. Boyadzhiev. *Manastirite v Bulgaria*. Spektrum, Sofia, 1992].

Прашкова 2014: Прашкова, М. Параклисът „Св. Йоан Богослов“ в Рилски Манастир. За техниката на изпълнение, датирането и авторството на стенописите след реставрацията им. // *Сборник с материали в чест на 80-годишнината на проф. протопр. д-р Николай Шиваров*, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2014, 493–509. [**Prashkova 2014:** Prashkova, M. Paraklisat „Sv. Ioan Bogoslov“ v Rilski manastir. Za tehnikata na izpalnenie, datiraneto i avtorstvoto na stenopisite sled restavratsiyata im. // *Sbornik s materialy v chest na 80-godishninata na prof. protopr. d-r Nikolaï Shivarov*, Universitet-sko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii“, Veliko Tarnovo, 2014, 493–509].

Прашкова 2015: Прашкова, М. Материали и техника на изпълнение на стенописите в параклиса „Св. Йоан Богослов“ в Рилски манастир. // *40 години катедра Реставрация*, НХА, София, 2015, 63–76. [**Prashkova 2015:** Prashkova, M. *Materiali i tehnika na izpalnenie na stenopisite v paraklisa „Sv. Ioan Bogoslov“ v Rilski manastir*. // *40 godini katedra Restavratsia*, NHA, Sofia, 2015, 63–76].

Прашкова 2016: Прашкова, М. Параклисът „Св. Йоан Богослов“ в Рилския манастир. Проучване и реставрационни проблеми. Дисертация, ВТУ, В. Търново, 2016. [**Prashkova 2016:** Prashkova, M. *Paraklisat „Sv. Ioan Bogoslov“ v Rilskiya manastir. Prouchvane i restavratsionni problemi*. Disertatsia, VTU, V. Tarnovo, 2016].

Радкова 2000: Радкова, Р. Историческата съдба на манастира през вековете. // *Рилският манастир*, БАН, София, 2000, 10–32. [**Radkova 2000:** Radkova, R. *Istoricheskata sadba na manastira prez vekovete*. // *Rilskiyat manastir*, BAN, Sofia, 2000, 10–32].

Рылец 1879: Рылец, Н. *Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго*. София, 1879. [**Rylets 1879:** Rylets, N. *Opisaniye bolgarskago svyashchennago monastyrya Rylskago*. Sofia, 1879].

Спросртановъ 1901: Спросртановъ, Е. Материали по историята на Рилския манастир. // *Сборник за Народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XVIII, София, 1901, 171–206. [**Sprosrtnanov 1901:** Sprosrtnanov, E. *Materialy po istoriyata na Rilskiya manastir*. // *Sbornik za Narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, кн. XVIII, Sofia, 1901, 171–206].

Христов, Стойков, Миятев 1957: Христов, Х., Г. Стойков, К. Миятев. *Рылский монастырь. История, зодчество, резьба, стенопис*. // *Материалы болгарского архитектурного наследия*, кн. 6, БАН, София, 1957. [**Hristov, Stoykov, Miyatev 1957:** Hristov, H., G. Stoykov, K. Miyatev. *Rylskiy monastyr. Istoriya, zodchestvo, rezba, stenopis*. // *Materialy bolgarskogo arkhitekturnogo naslediya*, кн. 6, BAN, Sofia, 1957].

Христова 2000: Христова, Б. Библиотеката на Рилския манастир. // *Рилският манастир*, София, 2000, 32–57. [**Hristova 2000:** Hristova, B. Bibliotekata na Rilskiya manastir. // *Rilskiyat manastir*, Sofiya, 2000, 32–57].

Царев 1979: Царев, Г. Хронология и етапи на строежите в Рилския манастир 1816–1848 г. // *Векове*, 4, 1979, 65–72. [**Tsarev 1979:** Tsarev, G. Chronologiya i etapi na stroezhite v Rilskiya manastir 1816–1848 g. // *Vekove*, 4, 1979, 65–72].

Шаренков 1992: Шаренков, А. *Техника и технология на възрожденската живопис. Възрожденската икона. София, 1992.* [**Sharenkov 1992:** Sharenkov, A. *Technika i tehnologiya na vazrozhdenskata zhivopis. Vazrozhdenskata ikona. Sofiya, 1992.*]

Дейсис от апостолския ред икони на иконостаса в параклиса „Св. Йоан Богослов“, Рилски манастир, втората половина на 30-те години на XIX в.

Фотография – личен архив, М. Прашкова

Дейсис от апостолския ред икони на иконостаса в църквата „Св. Георги“, гр. Етрополе, средата на 40-те години на XIX век, автор Йоан Иконописец.

Фотография – личен архив, М. Прашкова

*Иконата на св. ап. Андрей от дейсисните (апостолски) редове на иконостасите в параклиса „Св. Йоан Богослов“, Рилски манастир (втората половина на 30-те години на XIX в.) и от църквата „Св. Георги“ в Етрополе (средата на 40-те години на XIX в.).
Фотографии – личен архив, М. Прашкова*